

Türkçe Kur'an Meallerinde İhmal Edilen Tevhid Vurgusu: Furkân 25/77 Âyeti Örneği

Hasan NAS | 0000-0001-6879-5389

Dr. | Yazar | hasannas29@hotmail.com

İstanbul Recep Tayyip Erdoğan Anadolu İmam Hatip Lisesi | **ROR**: 00jga9g46

Tefsir | İstanbul, Türkiye

Öz

Allah Teâlâ'nın insanları esenliğe ulaştırarak mesajlarını doğru anlayabilmek için, Kur'an'ın ilk muhataplarının sahip oldukları zihniyeti dikkate almak zorunludur. Çünkü ilahî mesaj evveleminde muhatap kitlenin lisani üzere ve onların kültür ve zihin kodlarını dikkate alarak nazil olmuştur. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın muradına uygun olarak anlaşılabilmesi için dil tahlilleri ve sözlük bilgisiyle birlikte Mekke toplum kültürünün de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bilindiği gibi Câhiliye Arapları Allah mefhumundan habersiz kimseler değillerdi. Nitekim ilahî kelâmın ilk nazil olan surelerinden itibaren onun Allah'ı bilen ve O'na inanan bir topluma hitap ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Mekke müşrikleri Allah'ı en yüce tanrı olarak benimsemekle birlikte O'nun yanı sıra birtakım tanrılar edinmişler ve onlara da Allah'a ibadet ettikleri gibi tazimde bulunuyorlardı. Bu minvalde Mekke toplumunun günlük yaşamı adeta putların etrafında dönüyordu ve şirk zihniyeti toplumun bünyesini tamamen sarmıştı. Müşrikler, ilah edindikleri putlarına tazimde bulunmalarının yanı sıra bu putların onları kötülük ve felaketlerden koruduğuna, ihtiyaç duydukları şeylerin onlar sayesinde elde edildiğine inanıyorlardı. Anlaşıldığına göre Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekke müşriklerinin tanrı tasavvuru, en üst kademede Allah adında yüce bir tanrının bulunduğu bir "tanrılar sistemi"ne benzemektedir. Vahyin nazil olmaya başladığı vasattaki bu özel duruma mukabil Kur'an, şirk müptelası olan Mekkelileri tevhid zihniyetine ulaştırmayı hedeflemiş ve şirkle amansız bir mücadele başlatmıştır. Bu münasebetle özellikle Mekke döneminde nazil olan âyetleri bu konteksti göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmak gerekir. Aksi halde Furkân sûresi 77. âyette olduğu gibi tevhid çağrısı dikkatlerden kaçacak ve Kur'an'ın vermek istediği mesaj hedefine ulaşmayacaktır. Nitekim toplumumuzda hutbe, vaaz ve dinî sohbetlerde dua söz konusu olduğunda, araştırılarak ulaşılmış bir sonuç olmaktan ziyade, ezbere dayalı olarak hemen bu âyet-i kerime akla gelmektedir. Hâlbuki âyet, kanaatimizce farklı bir mesaj vermekte ve bir bütün olarak ilgili muhatabına çağrısını iletmektedir. Ayrıca dil ve gramer bakımından da âyetin yapısı, bu âyette yer alan iki cümleyi farklı kişileri muhatap alan iki ayrı cümle şeklinde okumaya müsait değildir. İlgili âyet, metin içi ve metin dışı bağlamları dikkate alınarak ve kendi içinde bir bütünlük oluşturacak şekilde değerlendirildiğinde, âyetin öncelikle ve özellikle Mekke müşriklerini ikaz edici mahiyette olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Böylece, Allah ile birlikte putları da ilah edinen ve onlara da tazimde bulunan kimselerin O'nun katında hiçbir kıymetlerinin olmayacağı bildirilmiş olmaktadır. Furkân 25/77 âyetinin içerdiği bu açık mesajın, gerek ilk Kur'an sözlüklerinde gerekse klasik tefsirlerde karşılık bulduğu ve bu eserlerde âyetteki Allah'ın vahdaniyetine yönelik vurgunun ifade edildiği görülmektedir. Ancak ülkemizde tedavülde bulunan belli başlı Türkçe Kur'an meallerine bakıldığında âyetin bağlamının dikkate alınmamasına bağlı olarak âyetteki tevhid vurgusunun ihmal edildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Kur'an, Tevhid, Furkân 25/77, Meal.

Atf Bilgisi

Nas, Hasan. "Türkçe Kur'an Meallerinde İhmal Edilen Tevhid Vurgusu: Furkân 25/77 Âyeti Örneği". *Rize İlahiyat Dergisi* 26 (Nisan 2024), 75-86.

<https://doi.org/10.32950/rid.1402296>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 08.12.2023	Kabul Tarihi: 07.04.2024	Yayın Tarihi: 20.04.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

The Neglected Emphasis on Tawhid in Turkish Translations of the Quran: the case of Chapter Furqan verse 77

Hasan NAS | 0000-0001-6879-5389

Dr. | Author | hasannas29@hotmail.com

Istanbul Recep Tayyip Erdogan Anatolian Imam Hatip High School | [ROR:: 00jga9g46](https://ror.org/00jga9g46)

Tafsir | İstanbul, Türkiye

Abstract

It is mandatory to consider the mindset of the first interlocutors of the Qur'an to understand the messages of Allah which will deliver people to peace in the end. That is because the divine message has been delivered in the language of its interlocutors and accordance with their culture and mindsets. Thus, to comprehend the message of the Qur'an as intended by Allah one would need to consider Meccan culture along with lingual analysis and dictionary knowledge. As it is known, pre-Islamic era Arabs were familiar with the concept "Allah". This is apparent in the divine message as early as its first messages that it was speaking to a society that knew Allah and believed in Him. But, these polytheists, while embracing Allah as the highest deity, also took on other gods and worshipped them just as they worshipped Allah. Moreover, the daily life of Meccan people used to revolve around those idols and this polytheistic way of thinking was effective in their every deed. Polytheists of Mecca believed in these idols and acted as their servants because they believed that these idols could protect them from evil and disasters and provide them with everything they needed. We can gather from what we know about the era that the first interlocutors of the Qur'an had some sort of a "gods pantheon" that placed Allah at the top. Against this established status quo during the start of the revelation period, the Qur'an started a relentless struggle against polytheism to direct the Meccan people towards Tawhid. That's why we need to try and understand the verses revealed in Mecca with this context in the back of our minds. Otherwise, we'd fail to deliver the theme of Tawhid in Turkish, the message that the Qur'an is intended to deliver to its interlocutor. An example case for this is the 77th verse of chapter Furqan. Indeed, in our society, when prayers are mentioned in sermons, lectures, and religious discussions this verse comes to mind immediately, relying on memorization purely, instead of being a result of a justified research. However, to my understanding, this verse carries a different message, and it delivers its call to its interlocutor as a whole. Furthermore, linguistically, and grammatically, the form of this verse is not suitable for interpreting the two sentences that make up the verse as two distinguished sentences that target two different sets of people. The verse in hand, when evaluated with an inner coherent by considering intra-textual and extratextual contexts, would be on point to claim that this verse, first and foremost, speaks to Meccan polytheists in a warning manner. Thereby, the Qur'an states those who take others as deities along with Allah and worship them too, bear no value in the eyes of Allah. This crystal-clear message of tawhid that Furqan 77 bears has been apparent in the first Qur'an dictionaries as well as classical tafsirs. However, when we look at many of the well-known Qur'an translations, we see that the message of tawhid has been overlooked due to the lack of interest in the verse's context.

Keywords

Tafsir, Qur'an, Tawhid, Furqan 77, Translation.

Citation

Nas, Hasan. "The Neglected Emphasis on Tawhid in Turkish Translations of the Quran: the case of Chapter Furqan verse 77". *Rize Theology Journal* 26 (April 2024), 75-86.

<https://doi.org/10.32950/rid.1402296>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 08.12.2023	Date of Acceptance: 07.04.2024	Date of Publication: 20.04.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Nas-olgu ilişkisi çerçevesinde bir âyeti yahut âyette yer alan bir ifadeyi doğru anlamak, öncelikle onun bağlamına vakıf olmak ve o vasatı dikkate almakla mümkündür. Bu çerçevede, Kur'an'ın nazil olduğu ortamın ve onun ilk muhataplarının zihniyetlerinin bilinmesi, ilahî kelamın doğru anlaşılması için elzemdir.¹ Zira Cenâb-ı Hak, muhataplarına mesajlarını onların lisaniyle, onların anlatım biçimlerini kullanarak ve aynı zamanda o kültür havzası ve dünya görüşü içerisinde kalarak açıklamaktadır. Bu sebeple, ilahî mesajın murad-ı ilahî doğrultusunda anlaşılabilmesi için dil çözümlemeleri ve lügat bilgisinin yanı sıra Mekke toplum kültürünün de dikkate alınması zorunludur.² Aksi takdirde mevzubahis Furkân sûresi 77. âyeti örneğinde görüleceği üzere Kur'an'ın vermek istediği mesaj zayıf olacak ve hedefine ulaşmayacaktır.

Kur'an evveleminde, Allah'ı hiç bilmeyen/tanmayan ve Allah inancına sahip olmayan ateist bir topluma değil; O'nu bilen ve ilah olarak kabul eden müşrik bir topluma hitap etmiştir. Kur'an'dan anlaşılacağına göre, kıssaları anlatılan önceki topluluklarda olduğu gibi Câhiliye Arapları da her şeyi yaratan ve her şeyin sahibi en yüce varlık olarak Allah inancına sahiptiler.³ Toshihiko Izutsu'ya (1914-1993) göre de Allah mefhumu yalnızca Câhiliye dönemi müşrik Arapların dinî düşüncesinde yer almakla kalmıyor, bunun ötesinde tüm toplumu kuşatan oldukça gelişmiş bir yapıya sahipti.⁴ İşte bu sebepledir ki Kur'an, bütün toplumu saran şirk sapmasını ortadan kaldırmak amacıyla, Fâtîha'dan Nâs'a, ısrarla Allah'ın vahdaniyetine vurguda bulunmuş ve tevhid zihniyetini ikame etmeyi önclemiştir. Bu sebeple özellikle Mekkî dönemde şirkin ilgasını hedefleyen âyet ve âyet pasajları bu özel durum göz önünde bulundurularak anlaşılmalı çalışılmalıdır.

Furkân sûresi 77. âyet bazı müstakil çalışmalarda⁵ doğrudan ya da dolaylı olarak ele alınmakla birlikte, bu makalelerde ilgili âyet inceleme konusu yapılırken muhataplardaki şirk zihniyetinin göz önünde bulundurulmadığı görülmektedir. Kanaatimizce, farklı değerlendirmelere ve âyetin metin içi ve metin dışı bağlamlarının ihmal edilmesine bağlı olarak, ulaşılan neticeler de eksik kalmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bazı âyetleri anlam zenginliği bakımından inceleme konusu yapan ve ulaştığı sonuç farklı olmakla birlikte, kısa bir şekilde de olsa söz konusu âyetin tevhid-şirk boyutuna değinen bir çalışma da vardır.⁶ Biz bunları da dikkate alarak, Furkân sûresi 77. âyeti, nazil olduğu vasatta vermek istediği ana mesaj bakımından incelemeye çalışacağız.

Bu çalışmada öncelikle Kur'an'ın ilk muhatapları olmaları hasebiyle Mekke müşrik toplumunun putperest din anlayışı ve onların müptelası oldukları şirk zihniyeti üzerinde durulacaktır. Zira onların bünyelerini saran bu şirk hastalığı ne kadar iyi bilinir ve dikkate alınır, Kur'an'ın onlara yönelik çağrıları da o derece isabetli değerlendirilebilecektir. Ardından Furkân 25/77 âyetinin ilk dönem Kur'an sözlüklerinde ve klasik tefsirlerde ne şekilde anlaşıldığı üzerinde durulacak ve ilgili âyet belirli eserler üzerinden inceleme konusu yapılacaktır. Son olarak Furkân 25/77 âyetinin belli başlı Türkçe Kur'an meallerinde ne şekilde ifade edildiği yansıtılmaya çalışılacak ve bunların bir değerlendirmesine yer verilecektir.

1. Kur'an'ın İlk Muhataplarının Şirk Zihniyeti

Kur'an'ın ilk nazil olan surelerinden edinilen intiba, açık bir şekilde onun Allah'a inanan bir topluma hitap ettiği şeklindedir. Câhiliye Arapları her ne kadar tahrif edilmiş olsa da, hürmet gösterdikleri, büyük ataları ve peygamberleri kabul edip onun inşa ettiği Kâbe'ye sahip çıkmakla övündükleri Hz. İbrâhim'in tevhid dininden kalma "herkesten ve her şeyden yüce" bir Allah tasavvuruna sahiptiler. Nitekim Mekke müşriklerinin telakilerine göre Allah, her şeyin yaratıcısıdır ve dünya üzerindeki bütün canlılar O'nun lütfuyla hayat bulmuştur. Allah, adına en mukaddes yeminlerin yapıldığı varlıktır. Ani ve geçici de olsa dinin kendisine has kılındığı tek ilahdır⁷ ve Kâbe'nin Rabbidir.⁸ Cevâd Ali de (1907-1987) Mekkeli müşriklerin göklerde, yerde ve ikisi

¹ Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumunu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011), 27.

² Necmettin Gökçir, "Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısı Kur'an Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumunu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011), 407-408.

³ Bk. Ankebût, 29/61, 63; Lokmân, 31/25; Zümer, 39/3, 38; Zuhuruf, 43/9, 87;

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 158.

⁵ Bk. Abdurrahman Altuntaş, "Furkân Sûresinin 77. Âyetinde Geçen "Dua" Kelimesinin Anlamı Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/40 (2022), 186-217; Abdullah Temizkan, "Tefsir'de Çeşitlilik (Tenevvü) Bağlamında Furkân 77 ve Mü'min 60. Âyetlerin Yorumu", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/2 (Ağustos 2021), 845-863; Ahmet Keleş, "Kuran Meali - Hadis İlişkinin Önemi: Mü'min: 40/60 ve Furkân:25/77 Âyetleri Örneği", *Şiyr Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 11-31.

⁶ Bk. Nurettin Çiftçi, "Kur'an Âyetlerinde Anlam Zenginliği ve Âyetlerdeki Muhtemel Farklı Anlamaları Bire İndirme İmkânı", *Balikesir İlahiyat* 13 (2021), 259.

⁷ Bk. Yûnus, 10/22; İsrâ, 17/67; Ankebût, 29/65; Lokmân, 31/32.

⁸ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 158.

arasında bulunan her şeyi Allah'ın yarattığını ifade ettikleri âyetlere⁹ yer verdikten sonra, onların bu ikrarlarıyla Allah'ın varlığına imanlarını itiraf etmiş olduklarını söylemektedir. O, akabinde de müşriklerin dua ve şiirlerinde Allah'ın adının geçtiği metinlere yer vermektedir.¹⁰ Ancak onlar her ne kadar Allah'ın yaratıcı olduğunu ve yüceliğini ikrar etmiş olsalar da bu inançlarına şirk bulaştırmış ve böylece çelişkili ve kusurlu bir ulûhiyet anlayışına sahip olmaktan kurtulamamışlardır.

Kur'an'ın nazil olmaya başladığı dönemde Câhiliye Araplarında hayat, neredeyse putların etrafında dönüyordu. Onlar herhangi bir ihtilaf halinde yahut hayatî durumlarda putların önünde fal oku çekip oradan çıkan neticeye göre davranıyorlardı.¹¹ Bilindiği üzere Abdülmuttalib de Kureyş'in en büyük putu olan Hübel'in önünde Hz. Peygamber'in babası olan oğlu Abdullah için fal oku çekmişti.¹² Müşrikler putlarını memnun etmek amacıyla onlara hediyeler, kurbanlar sunuyor ve onların çevresinde tavaf ederek tâzimde bulunuyorlardı. Yılın belli dönemlerinde meşhur putlarının buldukları yerlere hac amacıyla gidiyor, onlar için adak adıyorlardı.¹³ Onlar hayvanlardan ve ekinlerden hem Allah'a hem de ilahlarına bir pay taksim ediyor, fakat böyle durumlarda putlarına öncelik vermek suretiyle onları kayırıyorlardı.¹⁴

Câhiliye Arapları, adeta kabilelerinin putlarıyla özdeşleştikleri için çocuklarına onların isimlerini verirlerdi. Herhangi bir sebeple Mekke'nin dışına yolculuğa çıktıklarında putlarını yahut onları temsilen herhangi bir şeyi yanlarında bulundururlardı.¹⁵ Ayrıca Mekkelilerin kendi evlerinde ibadet ettikleri putları da vardı ve ev ahalisinden biri yolculuğa çıkacağı zaman, evden ayrılırken son olarak eliyle putuna dokunur, evine döndüğünde de ilk işi yine putuna dokunmak olurdu.¹⁶ Müşrik Araplar, ibadette buldukları bu varlıkları (put, cin, melek vs.) şürekâ ya da diğer birtakım şekillerde tesmiye ederken, onların da Allah'ın tasarruflarında O'na ortak olup fayda yahut zarar verme kudretine sahip olduklarına inanıyorlardı. Çünkü ortak, ortağı olduğu kimsenin bir benzeri olup ortaklıkta onun da diğeri gibi bir payı bulunmaktadır.¹⁷ Diğer taraftan şirk zihniyetine sahip bu kimselerin kendi batıl tanrıları için genellikle "ilah" adını kullanmaları, onların bu putları adeta Allah ile eşit düzeyde değerli mâbudlar olarak benimsediklerini göstermektedir. Zira ilah mefhumunun, mâbudu en belirgin biçimde vurgulayan kavramlardan bir tanesi olması nedeniyle Kur'an, müşriklerin bu tasavvurlarını kesin bir şekilde ve sert bir üslûpla reddetmiştir.¹⁸

Mekkeli müşrikler, Allah'a inanmakla birlikte O'nun, sahibi ve maliki bulunduğu evren üzerindeki kesintisiz tasarruflarını idrak etmekten uzaktılar. Onlar yer yer muhatap oldukları Yahudiler ve Hıristiyanlardaki Allah tasavvurunun da tesiriyle, göklerde olan, uyuklayan, dünyanın işleyişine müdahale etmeyen, uzaklarda, hayata dokunmayan ve kendisine ulaşılabilmesi ancak şefaathilerle/aracılarla mümkün olan bir Allah'a inanıyorlardı. Onlar bu batıl telakkileri sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın anbean gerçekleşen rubûbiyet tecellilerini O'ndan alıp putlarına nispet etmişlerdi. Bu yüzden müşrik Araplar, ilah olarak kabul ettikleri bu putların onlara yardım ettiğine, onları kötülük ve belalardan koruduğuna ve bunlar sayesinde felaketlerden güvende olduklarına inanıyorlardı. Aynı şekilde onlar putlarının, yakarışlarını duydukları ve yardımda bulunmaya kâdir oldukları inancını taşıdıkları için, meselelerini çözmeleri ve ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla ilah olarak gördükleri putlarına niyazda bulunuyorlardı. Onlar Allah'ın en yüce ilah olduğunu ikrar etmekle birlikte O'nun yanı sıra diğer ilahların da söz sahibi olduklarını ve bir fayda elde etme ya da bir zarardan kurtulma konusunda onların da etkili olduklarını düşünüyorlardı.¹⁹ Görüldüğü üzere Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekke müşriklerinin tanrı tasavvuru, en üst kademedeki Allah adında yüce bir tanrının bulunduğu bir "tanrılar sistemi"ne dayanmaktadır. Buna göre, iman piramidinin zirvesinde Allah bulunurken, ondan daha alt basamaklarda farklı görevleri ifa eden çeşitli tanrı ve tanrıçalar yer almaktadır.²⁰

⁹ Bk. Ankebût, 29/61, 63; Lokmân, 31/25; Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9, 87.

¹⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dimaşk: Dâru's-Sâkı, 1422/2001), 11/103-105.

¹¹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 65-66; İbn Habîb, *Kitâbü'l-muhabber*, thk. İlse Lichtenstadter (Beyrût: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.), 332.

¹² İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 65-66; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 2/395-396.

¹³ Müşriklerin putlarına yönelik kulluk biçimleri için bk. M. Mahfuz Söylemez, "Câhiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 19-24.

¹⁴ En'âm 6/136. Ayrıca bk. İbn Habîb, *Kitâbü'l-muhabber*, 331-332.

¹⁵ Söylemez, "Câhiliye Arap İnançında Putların Yeri", 28.

¹⁶ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, 72-73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/313-314.

¹⁷ M. İzzet Derveze, *Asru'n-Nebî (Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı)*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/334.

¹⁸ Derveze, *Asru'n-Nebî*, 1/336.

¹⁹ Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, çev. Mahmut Osmanoğlu (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999), 24-28. Müşriklerin putlara kullukta bulunmalarının nedenleri hakkında ayrıca bk. Söylemez, "Câhiliye Arap İnançında Putların Yeri", 17-19.

²⁰ Resul Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1 (2007), 152.

2. Kur'an Sözlüklerinde ve Klasik Tefsirlerde Furkân 25/77 Âyeti

2.1. Furkân 25/77 Âyetinin Bağlamı

Kur'an-ı Kerim'i Allah'ın muradına uygun olarak anlayabilmek için dikkate alınması gereken unsurlardan biri de bağlamdır. Kontekst, metin dışı bağlam ve metin içi bağlam olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Kur'an'ın genel nüzûl ortamına, âyet ya da âyet gruplarının nazil oldukları vasata dış bağlam; sûre, âyet ve kelimelerin kendi aralarındaki münasebetine de iç bağlam denilmektedir. Bu minvalde Furkân sûresi, İslam ilim geleneğindeki Kur'an kronolojisi çalışmalarının en meşhurlarından biri olan ve Atâ el-Horasânî (ö. 135/753) tarikiyle Abdullah İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) ulaşan sure sıralamasına göre Mekkî dönemde, Yâsîn sûresinden sonra ve Fâtır (Melâike) sûresinden önce nazil olmuştur.²¹ İbn Dureys'in (ö. 294/907) rivayet ettiği bu liste, Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) tarafından yine İbn Dureys üzerinden nakledilmiştir.²²

Kur'an'ın ilk muhatapları şirk müptelası oldukları için Mekke döneminde nazil olan surelerde, öncelikli olarak Allah'ın vahdaniyeti gündemde tutulmak suretiyle muhataplar nezdinde tevhid eksenli bir zihniyet dönüşümü hedeflenmiştir. Furkân sûresi de bu dönemde inen diğer sureler gibi güçlü bir tevhid vurgusuna sahiptir. Henüz surenin başında, göklerin ve yerin egemenliğinin yalnızca Allah'a ait olduğu, O'nun çocuk edinmediği ve bu hâkimiyetinde hiçbir ortağının bulunmadığı sarih bir şekilde bildirilmektedir.²³ Allah Teâlâ'nın insanları şirk hastalığından kurtarıp tevhidin özgürlüğüne ulaştırmak için onlara elçisi aracılığıyla uyarıda bulunması da büyük bir rahmettir. O ayrıca yarattığı bütün varlıkları en mükemmel şekilde düzenlemiş ve insanın istifadesine sunmuştur. O halde bu ilahî lütuflara karşı insanın yapması gereken, yalnızca O'na kullukta bulunmak ve şükretmektir.

Akabinde de bu açık hakikate rağmen müşrikler Allah'ın yanı sıra birtakım putlar edindikleri için kınanmaktadır. Zira bu putlar, hiçbir şey yaratamayan aciz varlıklar olup kendileri yaratılmış varlıklardır. Yaratana yaratılanı bir tutmak, büyük bir yanılıdır. Onlar ne kendilerine gelecek bir zararı engelleyebilir ne de bir fayda sağlayabilirler. Hayatta hiçbir tasarrufu bulunmayan, en küçük bir kudretten dahi yoksun varlıkları ilah edinmek, esasen insanın kendini onların karşısında küçük düşürmesinden başka bir şey değildir. Nitekim onların öldürmeye, hayat vermeye ve yeniden diriltmeye de güçleri yetmez.²⁴ Gerçek Rab olan Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve O, her şeyin yaratıcısı olduğuna göre kulluk da yalnız O'na yapılmalıdır. Allah Teâlâ'nın vahdaniyetine yönelik bu vurgunun, sure boyunca yer yer tekrarlandığı görülmektedir.²⁵

2.2. Kur'an Sözlüklerinde ve Klasik Tefsirlerde Furkân 25/77 Âyeti

İncelemekte olduğumuz Furkân 25/77. âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

“قُلْ مَا يَعْبَأُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا” Orijinal metnini verdiğimiz bu âyet-i kerime temelde iki cümleden müteşekkildir ve kanaatimizce kendi içinde bir bütünlüğe sahip olup her iki cümlede de aynı kişilere hitap edilmektedir. Burada tartışmanın odak noktasını oluşturan altı çizili “دُعَاؤُكُمْ” kelimesi, Kur'an'da farklı anlamlarda kullanıldığı için, bu âyetteki anlamının tespitinde ihtilaf edilmiştir. D-a-v kökü çağırmak, yardım istemek, ibadet, dua, davet, seslenmek, sormak, talep etmek gibi anlamlara gelmektedir.²⁶ Kur'an'da isim ve fiil olarak farklı formlarda 210 yerde geçen d-a-v kökünün²⁷ farklı bağlamlarda “söz”, “ibadet”, “davet etmek”, “yardıma çağırmak”, “sormak”, “talepte bulunmak” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.²⁸ Bu âyette geçen dua kelimesine takdir edilecek anlam, aynı zamanda âyetin muhatapları da dâhil olmak üzere, âyetin “kime” ve “ne” mesaj verdiği noktasında belirleyici olacağı için buradaki anlamının tespiti önemlidir. Genellikle âyetin ilk kısmındaki dua kelimesinin geçtiği ibarenin muhataplarının müminler, ikinci cümlenin muhatabının ise inkârcılar olduğu düşünülerek buna uygun bir anlam takdir edilmiştir. Nitekim toplum içinde hutbe, vaaz ve dinî sohbetlerde dua söz konusu olduğu zaman akla

²¹ İbnü'd-Dureys, *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke vemâ ünzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Bedir (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 33.

²² Ebü'l-Fazl Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1394/1974), 1/43.

²³ Furkân, 25/2.

²⁴ Furkân, 25/3.

²⁵ Bk. Furkân, 25/18-19, 26, 42, 55, 58-59, 68.

²⁶ Ezherî, *Tehzibu'l-luğa*, thk. Muhammed Abdunnaîm Hafâcî-Mahmûd Ferec Ukde (Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, ts.), d-a-v, 3/119-123; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), d-a-v, 2/279-280; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem; Beyrut, Dâru's-Şamiyye, 1412), d-a-v, 315/316.

²⁷ M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres lielfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2007), 316-320.

²⁸ İlgili âyetler ve kullanımlar için bk. Altuntaş, “Furkân Sûresinin 77. Âyetinde Geçen “Dua” Kelimesinin Anlamı Üzerine”, 191-193. Benzer yaklaşım ve değerlendirmeler için bk. Temizkan, “Tefsir'de Çeşitlilik (Tenevvü) Bağlamında Furkân 77 ve Mü'min 60. Âyetlerin Yorumu”, 849-850.

gelen ilk âyetlerden biri de bu âyettir: “*Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin?...*”. Ancak bize göre bu, üzerinde çalışılmış bir çıkarım olmaktan ziyade, daha çok ezbere dayalı bir okuma biçimidir ve isabetli değildir. Zira âyet bir bütün olarak ilgili muhatabına mesajını iletmektedir. Yanı sıra dil ve gramer bakımından da âyetin yapısı, bu iki cümleyi birbirinden ayırmak suretiyle farklı kişileri muhatap alan iki ayrı cümle şeklinde okumaya müsait değildir.²⁹

İlk dönemlerde telif edilen belli başlı Kur’an sözlüklerinde ve tefsirlerde ilgili âyetteki “dua” kelimesinin genel olarak tevhid eksenli izah edildiği görülmektedir: İmam Mücâhid (ö. 103/721) âyetin ilk bölümünde geçen “*مَا يَعْبا بِكُمْ رَبِّي*” (Rabbim size ne diye değer versin?) ifadesinin “*مَا يَفْعَلُ بِكُمْ رَبِّي*” (Rabbim size ne yapsın?) anlamında olduğunu söyledikten sonra “*لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ*” [Sizin (tevhid üzere) ibadetiniz olmasa] ibaresini de “Yalnızca Allah’a ibadet ve itaat etmeniz” şeklinde izah etmiştir.³⁰ Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) da âyetin ilk bölümünde geçen “*مَا يَعْبا بِكُمْ رَبِّي*” ifadesinin aynı şekilde “*مَا يَفْعَلُ بِكُمْ رَبِّي*” anlamında olduğunu söyledikten sonra “*لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ*” ibaresini de “Şayet Allah’ın birliğini ikrarınız ve O’na ihlasla kulluğunuz olmasa” şeklinde açıklamaktadır. Akabinde de tevhide vurgu yapan “... Siz dini yalnızca Allah’a has kılarak O’na ibadet edin.” âyetini³¹ delil getirmektedir.³² Ferrâ (ö. 207/822) ise âyetin ilk bölümünde geçen “*مَا يَعْبا بِكُمْ رَبِّي*” ifadesinin “*مَا يَصْنَعُ بِكُمْ رَبِّي*” (Rabbim size ne yapsın?) anlamında olduğunu söyledikten sonra “*لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ*” ibaresini de “Sizi İslam’a davet etmeseydi” şeklinde izah etmektedir.³³

İbn Kuteybe (ö. 276/889) ile Zeccâc (ö. 311/923) da âyeti Allah’ın birliğine/tevhide vurgu yaparak tefsir etmektedir. İbn Kuteybe âyetin ilk bölümünü “Eğer siz Allah’ın dışındakilere kulluk etmeseniz O size niye azap etsin ki?” şeklinde açıklamaktadır. Ardından da Allah’ın azabının O’nu yalanlayan ve O’ndan başka ilah edinen kimseler için kaçınılmaz olacağını ifade etmektedir.³⁴ Zeccâc, âyetin ilk bölümünde geçen “*مَا يَعْبا بِكُمْ رَبِّي*” ifadesinin “Sizin Allah’ın yanında ne değeriniz/kıymetiniz olabilir ki?” anlamında olduğunu söylemekte ve “*لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ*” ibaresini de “Şayet Allah’ın birliğini ikrarınız olmasa” şeklinde izah etmektedir.³⁵

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) “*مَا يَعْبا بِكُمْ رَبِّي*” ifadesinin “*مَا يَفْعَلُ بِكُمْ رَبِّي*” anlamında olduğunu söyledikten sonra “*لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ*” ibaresinde geçen “dua” kelimesinin “ibadet” anlamına geldiğini söylemektedir.³⁶ O, Fâtiha sûresindeki “*إِيَّاكَ نَعْبُدُ*” (Yalnız sana ibadet ederiz) ifadesinin tefsirini yaparken de ibadet kelimesinin tevhid anlamı içerdiğini izah sadedinde “Yani yalnız seni tevhid ederiz.” dedikten sonra bunu delillendirmek üzere Tahrim sûresi 5. âyette geçen “*عَابِدَات*” (ibadet eden kadınlar) kelimesinin “muvahtid kadınlar” anlamında olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Ayrıca o, tefsirinde ibadet kelimesinin geçtiği hemen her yerde bu kelimenin tevhid mesajı içerdiğini vurgulamaktadır.³⁸

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) konumuzu teşkil eden âyeti, Nisâ sûresi 147. âyeti³⁹ delil getirerek şöyle izah etmektedir: “Şayet Allah’a gereği gibi iman eder ve O’na şükrederseniz O size niye azap etsin ki?”⁴⁰ Mâtürîdî, Fâtiha sûresindeki “*إِيَّاكَ نَعْبُدُ*” ifadesinin tefsirini yaparken bunun iki anlama gelebileceğini ve birinci anlamın tevhid vurgusu olduğunu söylemektedir. Ardından da Abdullah b. Abbâs’tan gelen: “Kur’an’da geçen bütün ibadet kavramları tevhid ifade eder.” rivayetine yer vermektedir. Ayrıca Mâtürîdî’nin de Mukâtil b. Süleymân gibi yeri geldikçe ibadet kelimesindeki tevhid vurgusuna dikkat çektiği görülmektedir.⁴¹

Zemahşerî (ö. 538/1144), âyeti tefsir ederken burada geçen “dua” kelimesinin “ibadet” anlamında olduğunu ifade etmekte ve Allah’ın yüce ikramlarına nail olan kimselerin ancak O’na ibadette buldukları için bunlara hak kazandıklarını belirtmektedir.⁴² Zemahşerî de Fâtiha sûresindeki “*إِيَّاكَ نَعْبُدُ*” ifadesinin tefsirini yaparken ibadet kelimesinin bu boyun eğmenin, zillet gösterme halinin zirvesi olduğunu ve bu kelimenin ancak Allah Teâlâ’ya boyun eğmeyi ifade etmek için kullanılabileceğini

²⁹ Bk. Keleş, “Kuran Meali - Hadis İlişkisinin Önemi: Mü’min: 40/60 ve Furkân:25/77 Ayetleri Örneği”, 22.

³⁰ Mücâhid b. Cebr’e nisbetle yayımlanan *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû’n-Nîl (Mısır: Dârü’l-Fikri’l-İslâmi’l-Hadîse, 1410/1989), 508.

³¹ Mümin, 40/14.

³² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, takdim ve thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1425/2004), I, 493.

³³ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Kahire: Dârü’l-Misriyye, ts.), II, 275.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlü-Müşkilî’l-Kur’ân* (Kahire: Daru’t-Türâs, 1393/1973), 438.

³⁵ Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), IV, 78.

³⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâs, h. 1423), III, 243.

³⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 36.

³⁸ Örnek olarak bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 93, 278; IV, 133.

³⁹ “Eğer şükreder ve iman ederseniz, Allah size neden azap etsin ki?...”

⁴⁰ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-İlmiyye, 2005), VIII, 47.

⁴¹ Örnek olarak bk. Mâtürîdî, *Te’vîlât*, I, 398-399; IV, 196; VI, 7.

⁴² Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzil ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987/1407), III, 297.

söylemektedir.⁴³ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ise “لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ” ibaresinde geçen “duâ” kelimesinin “Allah’ın dine ve kendisine itaate çağırması, iman, ibadet, dua/yakarış ve şükür” anlamlarına geldiğini söylemektedir.⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî de Fâtiha sûresindeki “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” ifadesinin tefsirini yaparken Zemahşerî’deki gibi ibadet kelimesinin bu boyun eğmenin, alçak gönüllülük halinin son noktasını teşkil ettiğini ve bu ifadenin yalnızca Allah Teâlâ’ya itaati ifade etmek için kullanılabileceğini belirtmektedir.⁴⁵ Böylece o da bu yaklaşımıyla ilgili âyetteki tevhid vurgusunu ifade etmiş olmaktadır. İbn Kesîr (ö. 774/1373) de Furkân sûresi 77. âyetin ilk bölümünü şöyle izah etmektedir: “Şayet siz Allah’a ibadet etmezseniz O size değer vermez. Çünkü Allah, yarattığı varlıkları ancak kendisine kullukta bulunmaları, birliğini ikrar edip sabah-akşam kendisini tesbih etmeleri için yaratmıştır.”⁴⁶

Görüldüğü üzere klasik tefsirlerde Furkân 25/77. âyette geçen dua kelimesi, ağırlıklı olarak ibadet anlamında değerlendirilmiş ve ibadet kavramında mündemiç olan Allah’ın vahdaniyeti özellikle belirtilmiştir. Nitekim sözlük anlamı olarak ibadet kelimesinin temel anlamı “itaat etmek” olup bu da yalnızca Allah’a yapılan kulluk için kullanılmaktadır. Zira buradaki itaat, içtenlikle gerçekleşen tam bir teslimiyeti ve gönüllülüğü ifade etmektedir ki Allah’tan başka buna layık olabilecek hiçbir varlık yoktur. Aynı kökten gelen teabbüd ve ubüdiyet kelimeleri de “isteyerek boyun eğmek”, “tapınmak”, “alçak gönüllülük”, “ibadet etmek” anlamlarına gelmektedir.⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) de ubudiyet kelimesini; alçakgönüllülüğün, zillet gösterme halinin açığa çıkması olarak tanımlamakta ve ibadet kelimesinin işte böyle bir boyun eğmenin, zillet gösterme halinin zirvesi olduğunu söylemektedir. Böyle bir kulluk ise ancak Allah Teâlâ için söz konusu olabilir; zira O’ndan başka buna hak kazanacak kimse yoktur.⁴⁸

Buraya kadar takdim edilen bilgiler ışığında Furkân sûresi 77. âyetin güçlü bir tevhid vurgusuna sahip olduğunu ve bir bütün olarak, sure boyunca sık sık uyarılan müşrikleri muhatap aldığını söylememiz mümkündür. İçinde dua kelimesi geçtiği için bu kelimeyi hemen dua/yakarış anlamında değerlendirmek suretiyle âyetin ilk cümlesinin mümin-kâfir bütün insanları muhatap aldığını söylemek isabetli olmayacaktır. Çünkü bu kelime Kur’an’da ibadet anlamı da dâhil olmak üzere⁴⁹ birkaç farklı anlama gelecek şekilde kullanılmış olup dua/yakarış anlamı bunlardan sadece bir tanesidir. Ayrıca âyetin cümle yapısı da bölünmeye müsait olmayıp başından sonuna aynı kişileri, yani müşrikleri muhatap almaktadır. “De ki” şeklinde başlayan âyet-i kerimenin ikinci cümlesinin, açık bir şekilde Allah’ın âyetlerini yalanlayan kimseleri muhatap aldığı hususunda ihtilaf yoktur. Ancak sırf dua kelimesine yer verilmesinden hareketle birinci cümledeki muhatabıyla ikinci cümledeki muhatabını farklı kabul etmek için bir neden yoktur. Kanaatimizce bu âyette yer alan dua kelimesi, belli başlı Kur’an sözlükleri ve tefsirlerde de geçtiği şekilde ibadet anlamında kullanılmış olup Allah’ın vahdaniyetine dikkatleri yöneltmektedir. Çünkü ibadet, ubudiyetin zirvesi olup tam bir içtenlik ve teslimiyetle Allah’a itaati ifade eden bir kelimedir ve bu kelimenin bu yönüyle O’nun dışındaki varlıklar için kullanılması söz konusu değildir.

Furkân sûresi 77. âyetteki dua kelimesinin anlamını ibadet olarak tespit etmek de âyeti doğru anlamak için yeterli değildir. Bununla birlikte âyetin muhatabını da doğru bir şekilde belirlemek gerekmektedir. Çünkü ibadet etmeleri istenen kimseler müminler olabileceği gibi müşrikler de olabilir. Nitekim konuyla ilgili çalışmalardan birinde ulaşılan sonuca göre âyetteki ilk cümle mümin-kâfir bütün insanlara hitap etmekte olup ikinci cümle Kureyş müşriklerini muhatap almaktadır. Buna göre Allah insanlara imanları, ibadetleri, duaları, şükürleri ve yalvarmaları sebebiyle değer vermektedir. Bunlar olmadığı zaman insanın Allah katında bir değeri yoktur. Kul kulluğunu bilip kendini tanıdıkça Allah o kula değer vermekte, onu onurlandırmaktadır. Onu hem bu dünyada hem de âhirette itibarlı kılacağını ifade etmektedir.⁵⁰ Görüldüğü gibi âyetteki ilk cümledeki muhatabı müşrikler değil de bütün insanlar olarak belirlendiğinde âyetin mesajı da ona göre olmakta, böylece âyetteki tevhid çağrısı

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 13.

⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- Arabî, h. 1420), XXIV, 489.

⁴⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, I, 208.

⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyâd: Dâru Taybe, 1999/1420), VI, 134.

⁴⁷ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, h. 1414), 3/270-278.

⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, a-b-d, 542-543.

⁴⁹ Bu kelimenin ibadet anlamında kullanıldığı, ancak Furkân sûresi 77. âyette olduğu gibi hatalı bir şekilde dua anlamında telakkî edildiği âyetlerden biri de Mümin sûresi 60. âyettir. Bu âyet de meallerde genellikle “Rabbimiz buyurdu ki: ‘Bana dua edin ki size karşılık vereyim. Zira bana ibadet etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil olarak cehenneme gireceklerdir.’” şeklinde geçmektedir. Hâlbuki bu âyetin ikinci cümlesinde açık bir şekilde yer alan ibadet kelimesi, birinci cümledeki kelimenin de aynı anlamda kullanıldığına işaret etmektedir. Furkân sûresi 77. âyetteki gibi bu âyette de her iki cümledeki muhatapları da müşriklerdir. Kanaatimizce Mekki surelerden biri olan Mümin sûresinin iç ve dış bağlamı dikkate alınmadığı ve genel geçer ezbere dayalı anlam verildiği için böyle bariz hatalar tezahür edebilmektedir. Mümin sûresi 60. âyet ve hatalı meal örnekleriyle ilgili olarak bk. Keleş, “Kuran Meali-Hadis İlişkisinin Önemi: Mü’min: 40/60 ve Furkân:25/77 Ayetleri Örneği”, 18-22.

⁵⁰ Bk. Altuntaş, “Furkân Sûresinin 77. Âyetinde Geçen ‘Dua’ Kelimesinin Anlamı Üzerine”, 208-209.

dikkatlerden kaçmakta ve mesaj hedefine ulaşmamaktadır.

Furkân sûresi 77. âyet, kendi içinde bir bütünlük oluşturacak şekilde, metin içi ve metin dışı bağlamları da dikkate alınmak suretiyle değerlendirildiğinde, bu âyetin öncelikle ve özellikle Allah'ın dışında birtakım varlıklara kullukta bulunan müşrikleri uyarıcı bir mahiyete sahip olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Böylece Allah ile beraber putları da ilahları olarak telakki eden şirk mensuplarının O'nun katında hiçbir değerlerinin olmayacağı bildirilmek suretiyle müşriklere ikazda bulunulmakta ve bu kimseler tevhide davet edilmiş olmaktadır. Buna göre ilgili âyetin mealini şu şekilde vermek doğru olacaktır: "De ki: (Ey müşrikler!) Sizin (tevhid üzere) ibadetiniz olmasa Rabbim size ne diye değer versin ki? Fakat siz (Allah'ın çağrısını) yalanladınız. Artık bunun vebalinden yakanızı kurtaramayacaksınız."

3. Türkçe Kur'an Meallerinde Furkân 25/77 Âyeti

Çalışmamızın bu bölümünde ülkemizde yaygınlık kazanan bazı Türkçe Kur'an meallerinde Furkân sûresi 77. âyetin ne şekilde yansıtıldığını aktarmak istiyoruz. Böylece ilgili âyetteki tevhid mesajı ve vurgusunun nasıl zayı olduğu ortaya çıkmış olacaktır.

Hasan Basri Çantay Meali:

"De ki: (zora düştüğünüz, darda kaldığınız zamanlarda kendisine) dua (ve ilticâ)nız olmasaydı Rabbim size değer verir miydi? (Fakat mâdem ki) şimdi (O'nu da Resulü'nü de) muhakkak surette yalanladınız, o halde (bu yalanlamanızdan dolayı size artık yakın bir azap lazım oluyor (demektir))."⁵¹

Türkiye Diyanet Vakfı Meali:

"(Resulüm) De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar! Size Resul'ün bildirdiklerini) kesinkes yalan saydınız; onun için azap yakanızı bırakmayacaktır."⁵²

Muhammed Esed Meali:

"(İnananlara) de ki: Dua ve yönelişiniz O'na olan inancınız için değilse, Rabbim size niçin değer versin? (Ve inkârcılara da de ki) Gerçek şu ki, siz (Allah'ın mesajını) yalan saydınız; artık bu (günah) yakanızı bırakmayacaktır."⁵³

Elmalılı M. Hamdi Yazır Meali:

"De ki: 'Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin! Mademki yalanladınız, o halde yarın ceza yakanızı bırakmaz!'"⁵⁴

Süleyman Ateş Meali:

"De ki: 'Duanız (ibadetiniz) olmadıktan sonra Rabbim sizi ne yapsın? (Size haber verdiklerimi) yalanladınız. Bu yüzden cezalandırılmanız gerekecektir.'"⁵⁵

İsmail Hakkı Bursevî Meali:

"De ki: 'Yalvarmanız olmazsa Rabbim size ne diye değer versin?' (Size verdiğimiz haberi) kesinkes yalan saydınız; onun için azap yakanızı bırakmayacaktır."⁵⁶

Suat Yıldırım Meali:

"De ki: 'Duanız olmazsa Rabbim size ne diye değer versin ki? Ama siz ey inkârcılar! Size bildirdiklerimi yalan saydınız. Artık bu günahattan yakanızı kurtaramayacaksınız.'"⁵⁷

Ömer Nasuhi Bilmen Meali:

"De ki: Sizin ibadetiniz olmayınca Rabbim size ne kıymet verir. Hâlbuki siz tekzip ettiniz, artık -bu tekzipin cezası size- yakın bir zamanda lâhik olacaktır."⁵⁸

Mahmut Kısa Meali:

"De ki: 'Ey insanlar! Sizin Allah'a ibadetiniz ve bunun özü olan duanız olmasa, Rabb'im size ne değer verir ki? Fakat siz ey

⁵¹ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, haz. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Risale Yayınları, 2017), II, 257.

⁵² Komisyon, *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 365.

⁵³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk 6. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 738.

⁵⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri*, sadeleştiren. Hamdi Döndüren, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 367.

⁵⁵ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), 365.

⁵⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali*, haz. Nedim Yılmaz, 3. Baskı (İstanbul: Damla Yayınevi, 2011), 365.

⁵⁷ Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Define Yayınları, 2013), 365.

⁵⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.), V, 2436.

inkârcılar onun âyetlerini yalanladınız; öyleyse, cezaya çarptırılmanız artık kaçınılmaz olmuştur!”⁵⁹

Kur'an Yolu Meali:

“De ki: (Ey insanlar!) Kulluğunuz ve niyazınız olmasa Allah size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar!) Siz O'nun dinini yalan saydığınız için bunun günahı artık yakanızı bırakmayacak!”⁶⁰

Hamdi Döndüren Meali:

“De ki: Duanız olmasa, Rabbi'm size değer vermez. Gerçek şu ki, siz (ilahî mesajı) yalan saydınız; artık bu (günah) yakanızı bırakmayacaktır.”⁶¹

Hasan Tahsin Feyizli Meali:

“(Resulüm!) De ki: ‘Dua (ve ibadeti)niz olmasa Rabbim size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar!) Siz ise (Allah ve Resulü'nün bildirdiklerini) yalanladınız, bu yüzden (bu günah ve onun) cezası, boynunuza sarılıp yakanızı bırakmayacaktır.’”⁶²

Görüldüğü üzere bu mealler “De ki” ifadesiyle başlayan Furkân sûresi 77. âyette yer alan iki cümleyi birbirinden bağımsız olarak değerlendirdikleri için âyetin muhataplarını da ona göre takdir etmişlerdir. Ayrıca bu meallerde Mekki döneme özgü, Kur'an'ın şirke amansız mücadelesi ve bu doğrultuda Furkân sûresi boyunca yer yer gündeme getirilen Allah'ın birliğine yönelik anlatımlar göz önünde bulundurulmadığı için âyette verilmek istenen mesaj ihmal edilmiştir. Aşağıda vereceğimiz meal sahipleri ise âyetteki bu özel durumları yani iç ve dış bağlamı dikkate aldıkları için doğru anlamı tespit etmiş ve Furkân 25/77. âyeti tevhid mesajı doğrultusunda yansıtmışlardır.

Abdulkadir Şener - M. Cemal Sofuoğlu - Mustafa Yıldırım Meali:

“Ey Peygamber! Sen müşriklere de ki: ‘Eğer sizin duanız; iman ve ibadetiniz olmayacaksa Rabbim size niye değer versin ki?! Siz Allah'ın dinini yalanladınız. Bunun vebali yakanızı hiç bırakmayacaktır.’”⁶³

Hasan Elik - Muhammed Coşkun Meali:

“Ey Muhammed! Bütün bu mesajları müşriklere ilet ve onlara şöyle seslen: ‘Ey müşrikler! Sizler Allah'a ortak koşmayı sadece O'na kulluk edecek olsanız, Allah niçin size azap etsin ki? Fakat sizler başka varlıkları O'na ortak koşmak ve O'nun peygamberini yalanlamak suretiyle ilahî rahmetten nasibinizi ısrarla geri çevirmiş ve gerek dünyada gerek ahirette karşılaşacağınız azaba müstehak olmuş bulunuyorsunuz.’”⁶⁴

Mustafa Öztürk Meali:

“(Ey Peygamber) De ki o kâfirlere/müşriklere: ‘Allah'ın birliğine imanınız, ibadet ve ihlasınız olmadıktan sonra rabbim size ne diye değer versin? Siz ki Allah'ın âyetlerini yalan saydınız. (Ama bilin ki) bunun vebali yakanızı hiç bırakmayacaktır.’”⁶⁵

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'i murad-ı ilahîye uygun olarak anlamak için dikkate alınması gereken hususlardan biri de âyet ve surelerin nazil oldukları bağlamdır. Yani sıra Kur'an'ın ilk muhataplarının günlük yaşantılarına, kültürlerine ve dünya görüşlerine; kısaca örtük referans sistemi olan zihniyetlerine vakıf olmak da kelâmullahın doğru anlaşılması için gereklidir. Çünkü ilahî mesaj onlara kendi lisanları ve kültür havzaları dâhilinde iletilmektedir.

Kur'an İslam daveti sürecinde öncelikle Allah'ı bilen, tanıyan ve O'nu yaratıcı olarak kabul eden müşrik bir topluma hitap etmiştir. Dolayısıyla özellikle Mekki dönemde nazil olan âyet ve âyet gruplarını bu hususu dikkate alarak anlamaya çalışmak zorunludur. İnceleme konusu yaptığımız Furkân 25/77. âyeti de bu dönemde inen âyetlerden biri olarak Allah'ın birliğine/tevhide vurguda bulunmakta ve şirkin ilgasını hedeflemektedir. Nitekim günlük yaşamlarında bir karşılığı bulunmayan bir Allah tasavvuruna sahip oldukları için Câhiliye Arapları nezdinde hayat neredeyse putların etrafında dönüyordu. Şirk hastalığı toplumun bünyesini tamamıyla sarmış bulunduğundan Kur'an, öncelikle tevhid zihniyetini ikame

⁵⁹ Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, (Konya: Armağan Kitaplar, 2017), 342.

⁶⁰ Komisyon, *Kur'an Yolu Meali*, 8. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 365.

⁶¹ Hamdi Döndüren, *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim (Yüce Meali ve Açıklaması)*, (İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Armağanı, 2003), II, 579.

⁶² Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzül-Furkân Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meali*, 12. Baskı (İstanbul: Server Yayınları, 2017), 365.

⁶³ Abdulkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu, Mustafa Yıldırım, *Yüce Kur'an ve Açıklamalı - Yorumlu Meali*, 6. Baskı (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020), 365.

⁶⁴ Hasan Elik, Muhammed Coşkun, *İndirildiği Dönemin İşığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı*, 3. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 839.

⁶⁵ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, 5. Basım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 414.

etmeye çalışmıştır. Furkân 25/77. âyeti de bu doğrultuda açık mesaj taşıyan bir misyona sahiptir.

Mevzubahis âyette ihtilaf konusunu teşkil eden husus, ilk cümlesinde geçen “dua” kelimesi ve muhatabının kimliğidir. Dua kelimesi Kur’an’da farklı bağlamlarda çeşitli anlamlarda kullanıldığı için buradaki anlamını doğru belirlemek, âyetin içerdiği mesaj bakımından önemlidir. Toplumumuzda dinî sohbet ve hutbelerde dua söz konusu olduğunda zikredilen ilk âyetlerden biri de Furkân 25/77. âyetidir. Bu âyetin ilk cümlesinde dua kelimesi geçtiği için ezbere dayalı bir çıkarımla âyetin muhatabının müminler ve aynı zamanda tüm insanlar olduğu düşünülmüş ve bu doğrultuda bir anlam takdir edilmiştir. Böylece âyetteki Allah’ın birliğine yönelik çağrı dikkatlerden kaçmış ve mesaj hedefine ulaşmamıştır. Türkçe Kur’an meallerinde de mezkûr âyetin genellikle aynı yaklaşımla ifade edildiği görülmektedir.

Kur’an sözlüklerinde ve klasik tefsirlerde Furkân sûresi 77. âyette geçen “dua” kelimesinin, tevhid eksenli bir vurguyla “ibadet” anlamında telakki edildiği görülmektedir. Çünkü ibadet kelimesi, içtenlikle gerçekleşen tam bir teslimiyetin ve alçak gönüllülüğün zirvesini ifade eden bir kavram olduğu için bu kelime yalnızca Allah’a yapılan kulluk için kullanılabilir. Ayrıca âyetin cümle yapısı, dil ve gramer açısından bölünmeye müsait olmayıp kendi içinde mesajı ve muhatapları bakımından bir bütünlük oluşturmaktadır.

Furkân 25/77. âyeti, konteksti göz önünde bulundurularak ve bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında, âyetin öncelikle ve özellikle Allah’a birtakım ortaklar isnat eden Mekkeli müşrikleri ikaz edici bir niteliğe sahip olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Bu suretle, Allah’ın yanı sıra putları da ilah kabul eden şirk mensuplarının O’nun nezdinde hiçbir karşılıklarının olmayacağı bildirilmiş olmaktadır. Kanaatimizce ilgili âyetin meali şu şekilde olmalıdır: “De ki: (Ey müşrikler!) Sizin (tevhid üzere) ibadetiniz olmasa Rabbim size ne diye değer versin ki? Fakat siz (Allah’ın çağrısını) yalanladınız. Artık bunun vebalinden yakanızı kurtaramayacaksınız.”

Kaynakça | References

- Abdülbaki, M. Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâz'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2007.
- Altuntaş, Abdurrahman. "Furkân Sûresinin 77. Âyetinde Geçen "Dua" Kelimesinin Anlamı Üzerine". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/40 (2022), 186-217.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, t.y.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*. haz. Nedim Yılmaz. 3. Baskı. İstanbul: Damla Yayınevi, 2011.
- Cevad Ali. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 2017.
- Çiftçi, Nurettin. "Kur'ân Âyetlerinde Anlam Zenginliği ve Âyetlerdeki Muhtemel Farklı Anlamları Bire İndirme İmkânı". *Balıkesir İlahiyat* 13 (2021), 249-264.
- Derveze, M. İzzet. *Asru'n-nebî (Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı)*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Döndüren, Hamdi. *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim (Yüce Meali ve Açıklaması)*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Armağanı, 2003.
- Elik-Coşkun, Hasan-Muhammed. *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri Tevhit Mesajı*. 3. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 6. Baskı. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Ezherî, Ebû Mansûr. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed Abdünnaim Hafaci - Mahmûd Ferec Ukde. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâfî vd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzül-Furkân Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meali*. 12. Baskı. İstanbul: Server Yayınları, 2017.
- Gökkır, Necmettin. "Mekke Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısını Kur'ân Lafızlarında Okuma veya Lafızları Anlamada Sosyo-Kültürel Bağlam". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör. 385-408. İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pinar Yayınları, 2012.
- İbnu'd-Dureys. *Fedâilü'l-Kur'ân ve mâ ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke vemâ ünzile bi'l-Medîne*. thk. Gazve Bedir. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Habîb. *Kitabü'l-Muhabber*. thk. İlse Lichtenstadter. Beyrût: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- İbnü'l-Kelbî. *Putlar Kitabı*. çev. Beyza Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslam Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, h. 1414.
- Kısa, Mahmut. *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*. Konya: Armağan Kitaplar, 2017.
- Komisyon. *Kur'an Yolu Meali*. 8. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Komisyon. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Keleş, Ahmet. "Kuran Meali - Hadis İlişkisinin Önemi: Mü'min: 40/60 ve Furkân:25/77 Ayetleri Örneği". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 11-31.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü ehl-i's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*. çev. Mahmut Osmanoglu. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, h. 1423.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1410/1989.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. 5. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 133-158.
- Râgib el-İsfahânî. *el-Müfrehdât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Davûdî. Dımeşk: Dâru'l-Kalem - Beyrût: Dâru'ş-Şamiyye, 1412.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-ġayb (et-Tefsîru'l-kebir)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, h. 1420.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Câhiliye Arap İnançında Putların Yeri". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 9-50.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974.

- Şener-Sofuoğlu-Yıldırım, Abdulkadir-M. Cemal-Mustafa. *Yüce Kur'an ve Açıklamalı - Yorumlu Meali*. 6. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2020.
- Tan, Zeki. "Kur'ân Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'ân'ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör. 27-77. İstanbul: İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- Temizkan, Abdullah. "Tefsir'de Çeşitlilik (Tenevvü) Bağlamında Furkân 77 ve Mü'min 60. Âyetlerin Yorumu". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/2 (Ağustos 2021), 845-863.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. takdim ve thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali ve Muhtasar Tefsiri*. sadeleştiren. Hamdi Döndüren. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.
- Yıldırım, Suat. *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*. İstanbul: Define Yayınları, 2013.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, h. 1407.